

[Inici](#) | [Presentació](#) | [Instruccions autors](#) | [Call for papers](#) | [Indexada a](#) | [Arxiu](#)

Cerca (<http://temaria.net/simple.php?origen=1575-5886&idioma=ca>)

Presència del còmic a les biblioteques universitàries espanyoles

[Versión castellana]

 JOSÉ-PABLO GALLO-LEÓN
Bibliotecari
Universitat d'Alacant
jpablo.gallo@ua.es

Opcions

PDF

<meta />

[Metadades](#)

Resum

Objectiu: la presència del còmic a les biblioteques universitàries espanyoles encara no ha estat prou tractada. Per això, aquest text s'acosta a aquest tema i n'estudia la implantació per mitjà de l'exploració dels catàlegs.

Metodologia: se cerquen sistemàticament en el catàleg REBIUN els títols seleccionats en el cànon d'Unicòmic. A més, es fa una cerca d'estudis de còmic a les universitats associades a la CRUE. L'article es complementa amb una investigació qualitativa sobre la vinculació del còmic amb la universitat i les biblioteques acadèmiques.

Resultats: es presenten diverses possibilitats d'introducció del còmic a les biblioteques acadèmiques i la manera com el còmic ha anat guanyant espai en àmbits com la universitat nord-americana. No obstant això, els resultats de la investigació suggereixen una presència encara limitada del còmic a les col·leccions de les biblioteques del nostre entorn, així com també la impartició de poques assignatures i estudis oficials sobre el mitjà. Hi ha un nombre elevat de centres que no disposen ni tan sols d'un títol del cànon utilitzat, mentre que cap els té tots. D'altra banda, no hi ha unificació en el tractament tècnic del còmic en aquestes biblioteques.

Resumen

Objetivo: la presencia del cómic en las bibliotecas universitarias españolas aún no ha sido suficientemente tratada. Por ello, se realiza un acercamiento al tema estudiando su implantación por medio de la exploración de los catálogos.

Metodología: se realizará una búsqueda sistemática en el catálogo REBIUN de los títulos seleccionados en el canon de Unicómico. Además, se hará una búsqueda de estudios de cómic en las universidades asociadas a la CRUE. El estudio se complementa con una investigación cualitativa sobre la vinculación del cómic con la universidad y las bibliotecas académicas.

Resultados: se presentan varias posibilidades de introducción del cómic en las bibliotecas académicas y cómo este ha ido ganando su espacio en ámbitos como la universidad norteamericana. Sin embargo, los resultados de la investigación sugieren una presencia aún limitada del cómic en las colecciones de las bibliotecas de nuestro entorno, así como la impartición de pocas asignaturas y estudios oficiales sobre el medio. Existe un número elevado de centros que no cuentan ni siquiera con un título del canon utilizado, mientras que ninguno los tiene todos. Por otra parte, no existe unificación en el tratamiento técnico del cómic en estas bibliotecas.

Abstract

Objective. The presence of the graphic novel in Spain's university libraries deserves to be studied in greater detail. This article reports on catalogue searches used to examine how this kind of book is entering the holdings of these libraries.

Methodology. The catalogue of the Spanish university libraries network REBIUN was used to

systematically search graphic novel book titles from the Unicómic series. A further search was made to find academic studies on the graphic novel in the libraries of those universities associated with the Spanish university association CRUE. Finally, qualitative research was also conducted to examine the relationship between the graphic novel and Spanish universities and academic libraries.

Results. The graphic novel is entering university library collections in a variety of ways and has gained increasing presence in certain parts of the world, including the US. In Spain, however, the presence of graphic novels in library collections is still limited, as is the offering of official university degree studies on this genre. Many of the university libraries sampled did not have even one of the books from the series chosen, Unicómic, and none of them offered the whole series. Furthermore, the libraries did not share any standard technical procedure for dealing with this kind of book in their collections.

Paraules clau: Biblioteques universitàries, Còmics, Col·leccions, Espanya

Keywords: Academic libraries, Còmics, Collections, Spain

Rebut: 08/03/2017. Acceptat: 06/04/2017.

1 Introducció

Aquest article s'acosta a la situació del còmic a les biblioteques universitàries espanyoles. La presència del còmic a les biblioteques sembla que ja no hauria de posar-se en dubte. O'English, Matthews i Lindsay (2006) fins i tot indicaven que no es posa en dubte que els còmics, les tires còmiques i les novel·les gràfiques s'estan col·leccionant a les biblioteques universitàries com a legítims recursos d'investigació. Però això no és tan clar en altres entorns i, en particular, en el nostre. Malgrat la inclusió del còmic en àmbits acadèmics, aparentment aquest fet no s'ha traduït de manera directa en les col·leccions de les biblioteques universitàries.

Resulta gairebé impossible trobar un article sobre el còmic i les biblioteques, tant al nostre entorn com, fins i tot, en el nord-americà que no argumenti a favor de la seva introducció en les nostres col·leccions, justificada per la importància cultural del còmic i la millora gradual de la seva imatge social. Aquesta reiteració ens indica, per si mateixa, que els dubtes persisteixen en molts sectors. També és freqüent trobar investigacions sobre la utilització com a eina didàctica i per a l'alfabetització. D'altra banda, en la bibliografia nacional i hispanoamericana hi ha certa abundància d'articles sobre la presència del còmic a les biblioteques públiques, però això no es repeteix pel que fa a les universitàries.

Amb tot això, i després de la lectura de dos articles americans amb una línia d'investigació semblant (Wagner, 2010; Masuchika, 2010), es va plantejar l'oportunitat d'estudiar la situació del còmic a les biblioteques acadèmiques espanyoles.

2 Revisió de la recerca

La cerca de bibliografia professional sobre la matèria dona com a resultat, com indicaven O'English, Matthews i Lindsay (2006, p. 175), una majoria d'articles sobre dos temes: primer, si aquests materials han d'estar a la biblioteca, i, segon, com es poden adquirir. En general, hauríem d'ampliar aquest apartat en la manera de tractar-los, és a dir, les dificultats que ofereix la selecció, compra, catalogació o classificació, posada a disposició del públic i conservació d'aquests materials.

Sobre aquest punt, als Estats Units qui millor aborda el tema és Scott (per exemple, 1990; 1998; 2005). També podem recordar els articles de O'English, Matthews i Lindsay (2006) o Gary W. Markham (2009), a més del de Lavin (1998), centrat en la selecció. En el nostre entorn, hi ha diversos treballs que aborden aquestes qüestions (Funes, 2009; Cuadrado, 2003; Paños, 2008). Hi ha un número especial d'*Ítem* (34, de 2003) que revisa algunes experiències, totes elles de biblioteques públiques a Catalunya.

Markham (2009) ens recorda que hi ha força varietat de treballs anglosaxons sobre la manca d'estima del món acadèmic i bibliotecari del còmic respecte a altres representacions de la cultura popular, com la ciència-ficció. Entre ells, trobem els d'Ellis i Highsmith (2000), Scott (1990; 2005) i Krensky (2008).

L'article més inspirador és el de Cassie Wagner (2010), que va explorar la presència d'una llista canònica de cent setanta-sis títols en les cent onze biblioteques universitàries de l'ARL (Association of Research Libraries). Glenn Masuchika i Gail Boldt (2010) també van fer un estudi metodològicament semblant a aquest per veure si les col·leccions de còmics de quaranta-quatre universitats reflectien el mateix biaix contra el manga que els premis i les seleccions d'obres.

En el nostre entorn, encara que hi ha un cert nombre d'articles sobre la presència del còmic en biblioteques públiques espanyoles, no passa el mateix pel que fa a les biblioteques universitàries, on pràcticament només vam localitzar les recomanacions de títols vinculats a disciplines que van fer Gómez-Hernández i Funes (2016) a *Infobiblioteas*. A més, també hem trobat un treball molt breu a *Viñetas de ayer y hoy* (Yexus, 2009) sobre una col·lecció en particular, i, ja en l'àmbit hispà, un article que fa referència a Puerto Rico (Martínez Nazario, 2015), però que només constitueix una justificació per incloure aquestes col·leccions en les seves biblioteques universitàries, on són absents.

Finalment, val la pena destacar l'esforç de grups de treball com ara el de **Biblioteca i Còmics** (<http://www.cobdc.net/comic/>), del Col·legi Oficial de Bibliotecaris-Documentalistes de Catalunya, o el

3 Objectius

L'objectiu principal del treball és la valoració del grau de presència del còmic a les biblioteques universitàries del nostre país i si aquesta presència és suficient. Subsidiàriament, i sense entrar en justificacions basades en el seu valor cultural, se n'estudiarà la possible utilitat dins aquests centres, valorant-ne vessants acadèmics o altres interessos bibliotecaris. Al mateix temps, es fa una aproximació de la presència del còmic en la vida acadèmica espanyola.

Amb aquestes dades, es podrà acarar la correlació entre activitat acadèmica sobre el còmic i la seva presència a les col·leccions universitàries. També ens permetrà explorar si aquesta presència es relaciona amb la mida mateixa de la universitat i de les col·leccions de cada centre.

4 Metodologia

La metodologia de l'article combina procediments qualitatius i quantitatius. En primer lloc, per a la posada en situació es duu a terme l'anàlisi tradicional de la bibliografia precedent, de la qual s'infereixen resultats sobre la relació del còmic i l'acadèmia.

L'eix principal de la investigació s'articula entorn d'un estudi quantitatiu de la presència de diversos títols canònics de còmic en les col·leccions i se n'extreuen conclusions. Es compara, així, una llista de títols que es puguin considerar fonamentals en el món del còmic amb els fons bibliogràfics de les biblioteques universitàries espanyoles mitjançant una cerca en els seus catàlegs. Aquest punt obliga, al seu torn, a fer un estudi qualitatiu previ per determinar els títols que haurien de trobar-se en les col·leccions a les biblioteques, per a la qual cosa s'utilitza un cànon la selecció del qual requereix una explicació més gran.

4.1 Selecció del cànon de còmics

Per tal de fer la cerca descrita s'havia d'elaborar una llista a manera de cànon del còmic. No es van utilitzar les llistes aplicades als articles assenyalats com a referència perquè se centraven en el manga (Masuchika, 2010) o pel seu biaix exclusivament nord-americà (Wagner, 2010). Prenent l'exemple d'aquest segon, es podria haver optat per elaborar un cànon propi, incorporant-hi els còmics amb els premis més coneguts (Nacional, Angoulême, Saló de Barcelona, Eisner, Harvey, etc.), però es corria el risc d'ometre algun clàssic i no tenir una llista homògena.

Per descomptat, hi ha algunes referències, com l'obra de Stephen Weiner (2005) *The 101 Best Graphic Novels* —que, a propòsit de la investigació, només es troba en el catàleg REBIUN a la Universidad de Cantabria—; també *El canon de los cómics*, de Ramón de España i Ignacio Vidal-Folch (1996), o *1001 cómics que hay que leer antes de morir* (Gravett (ed.), 2012). També s'hi troben guies vinculades a biblioteques, com les de la Tecla Sala (*Còmic: per a totes les mirades*, 2005); la primera *Brújula para tebeos. Guía de viajes por la Comiteca* de la Biblioteca Regional de Murcia (2009); *Komiki Gida* de la Biblioteca de Mondragón, coordinada per Antonio Altarriba (2013), i la *Guía de cómics* de la Subdirecció General de Bibliotecas de Madrid (2005). Des del mateix àmbit, la selecció esmentada de Gómez-Hernández i Funes (2016) és una alternativa interessant però amb títols molt menys coneguts i reconeguts. Totes elles, per orientació, subjectivitat o altres causes, no resultaven plenament satisfactòries.

Amb tot això, s'ha triat el cànon que ha anat preparant l'associació Unicòmic de la Universitat d'Alacant des de 2010, que es pot veure a la taula 2 (Rovira, 2015). Es tracta d'una llista equilibrada, amb un nombre de títols suficient, que inclou uniformement sèries i novel·les gràfiques, i títols de les procedències principals. A més, és el resultat d'una votació entre diversos experts.

4.2 Aclariments terminològics

Convé delimitar en la metodologia que s'ha preferit l'ús del terme *còmic* com el més genèric, combinant-lo amb *historietes* o *tebeo*, quan parlem del còmic espanyol, i amb *manga*, quan tractem exemples d'origen japonès. Així mateix, es farà servir el de *novel·la gràfica* només quan ens referim a aquest format.

Recordem que *novel·la gràfica* va ser una denominació encunyada per Will Eisner l'any 1978 per la seva obra *Contrato con Dios y otras historias de Nueva York*, bàsicament per motius comercials, per guanyar prestigi (Lewis, 2004), però que ha aconseguit establir-se per referir-se a còmics de la mida i longitud d'una novel·la. Aquest establiment ha costat més en l'ordre comercial, com indicava un altre dels grans precursors del format, Art Spiegelman (2012), en el pròleg de l'adaptació de *Ciudad de cristal*, narració de Paul Auster portada al format de novel·la gràfica, en què assenyalava de passada la raresa d'aquestes adaptacions.

A més, com indiquen Rovira i Rovira (2012, p. 244), no hem de confondre el concepte de *cànon artístic* o *selecció de títols clàssics* amb el seu homònim emprat en el món del còmic. És a dir, els títols que s'ajusten a la línia argumental principal, ja que sovint els personatges més longeus, particularment en el gènere de superherois, prenen rumbos diversos en la seva llarga vida editorial.

4.3 Desenvolupament de les cerques

Per a les cerques s'ha emprat directament el catàleg col·lectiu de la REBIUN durant l'última setmana de gener de 2017. Desafortunadament, la cerca ha hagut de fer-se usant diversos camps perquè no hi ha unificacions de criteris, com la utilització d'un camp 655 de còmic, usat per algunes biblioteques. D'altres consignen la informació en el camp 300, però no hi ha uniformitat. Amb tot això, s'ha buscat preferentment per títol, però sovint s'ha hagut de combinar o substituir per autor. Aquest és el cas de la sèrie *Tintín*, d'Hergé, o de *Superlópez*, de Jan, ja que resultava més senzilla la neteja de la llista d'aquesta forma. L'única limitació utilitzada és la del format llibre.

S'han eliminat els llibres *sobre*, com *MetaMaus* del mateix Spiegelman, per no ser pròpiament còmic. S'ha comptat cada títol una sola vegada per cada aparició en una universitat, sense tenir en compte les repeticions de títols per diverses edicions i obres publicades en diversos volums o de forma unificada. Això ha estat especialment crític en el cas de les sèries, ja que es dona el cas que hi ha universitats que tenen un sol àlbum de *Mafalda* o *Astèrix* que, això no obstant, apareixeran a la llista, però resultava pràcticament inevitable. Finalment, s'ha intentat tenir en compte qualsevol variació d'idioma, cosa especialment crítica en obres com la sèrie *Astèrix*. En les sèries no es va especificar quin títol era el més abundant perquè s'ha considerat d'interès marginal.

A més, per comparar els estudis i interès sobre el còmic que tenen les diferents universitats, s'han dut a terme diversos tipus de cerca: de forma individual en els motors de cerca de cada universitat associada a la CRUE d'universitats espanyoles, reforçant-la amb el cercador Google per buscar assignatures, i centrant la recerca en la matèria "cultura popular" (sense èxit) i en els estudis de Comunicació Audiovisual, en haver observat que era la titulació més procliu a l'estudi del mitjà.

5 Raons per a la presència del còmic a la universitat

Cal preguntar-se si s'ha de dedicar un apartat a la convenient presència del còmic a la universitat quan, com hem dit, gairebé tots els articles sobre el tema n'incorporen un petit assaig justificatiu. Però sí que sembla interessant acostar-nos a les aplicacions que el còmic pot tenir en aquest àmbit.

Certament, els còmics són cada vegada més presos seriosament a la societat i, per tant, en el món universitari. Recordem els premis nacionals de còmic, l'impacte de les obres com *Arrugues* de Paco Roca (originalment publicat en francès el 2007 com *Rides*) i *Paracuellos* de Carlos Giménez, o els premis literaris i periodístics que han concedit prestigi als còmics, com ara l'American Book Award 1996 per *Palestine* de Joe Sacco (encara que va ser originalment publicat en fulletó entre 1993 i 1995 a *Fantagraphics*), l'Hugo a *Watchmen* d'Alan Moore i Dave Gibbons (1986–1987) o el Pulitzer especial de 1992 a *Maus* d'Art Spiegelman (1977–1991). De fet, aquest últim guardó és l'argument utilitzat repetidament per il·lustrar el canvi en el prestigi acadèmic dels còmics.

No obstant això, fins i tot als Estats Units es parlava de la "profundament arrelada suspicàcia cap al mitjà en la comunitat acadèmica americana" (Baetens, 2001, p. 7, citat per O'English; Matthews; Lindsay, 2006, p. 178). Així, l'interès acadèmic pel còmic no comença fins als anys seixanta amb els estudis sobre la cultura popular i la seva influència en la conformació de la societat, gràcies a investigadors com Ray Browne, de la Bowling Green State University, i Russel B. Nye, de la Michigan State University (MSU). Això va provocar que es tinguessin en compte els còmics en les col·leccions de les biblioteques acadèmiques, on havien estat totalment absents anteriorment (Ellis, 2000, p. 31–32).

Ja fa un cert temps que Rovira i Rovira (2012, p. 224) ens indicaven que potser "ara és més fàcil elaborar un discurs pel que fa a la importància del còmic i la historieta al món acadèmic" que quinze anys abans, quan resultava difícil trobar estudis sobre el tema. Realment, tampoc és que s'hagi millorat gaire des de llavors, però continua havent-hi un treball continuat que va donant els seus fruits. Com deia Manuel Barrero gairebé al mateix temps, "la docència està molt disseminada encara que ben enfocada a cada departament" (Osuna, 2011), ja que els acostaments al mitjà són molt diversos segons l'orientació de la recerca o la docència. Això sí, també opinava que "en algunes ocasions es continua partint d'asserccions ja solucionades (com el maleït origen del mitjà), apreciacions esbiaixades (sobre qüestions com la 'censura', moltes vegades inexistent), errors d'embalum (datacions imprecises o afirmacions ja molt clarificades sobre la seva evolució) o plantejaments molt discutibles (identificar el còmic com un gènere literari o dir que la seva forma àlgida és la 'novel·la')" (Osuna, 2011).

Fusionant les opinions de diversos autors (Serchay, 1998; Scott, 1998; Lavin, 1998; O'English, 2006), podríem citar diversos exemples d'orientacions acadèmiques per a la docència i la investigació:

- Per a l'estudi del gènere en si mateix, pels seus valors artístics i literaris.
- Per a l'estudi de la cultura popular i com a reflex de la societat que els va produir (història social). Aquesta és la línia més desenvolupada als Estats Units. El còmic ens mostra el desenvolupament de la societat al llarg del segle xx, "ens ajuda a comprendre un entorn tant com altres fonts de la història social, com ara censos o protocols notariais" (Rodríguez Moreno, 2013, p. 85). Ens indica el que som, no el que diem que som (Lewis, 2004), i proporcionen mostres dels canvis socials, així com també dels successos històrics i presents (Bussert, 2005, p. 103).
- Per a l'aprenentatge de tècniques de disseny gràfic i il·lustració (Lavin, 1998, p. 32).
- Per a la didàctica i el suport a l'estudi de diverses matèries. Sobre aquestes possibilitats s'ha parlat repetidament en les jornades Unicòmic de la Universitat d'Alacant. No obstant això "tot i que ja no es discuteixen aquestes possibilitats, sovint qualsevol còmic ha estat menyspreat o considerat com

subliteratura enfocada a un públic infantil i només útil per als inicis de l'alfabetització" (Rovira, 2012, p. 226). Podem tornar a citar sobre aquest tema la selecció de Gómez-Hernández i Funes (2016) ja que dona suport a diversos estudis universitaris.

- Vinculat a l'adquisició i el desenvolupament de competències visuals (Lavin, 1998, p. 32; Zanin-Yost, 2014).
- Per a la docència d'escriptura creativa (O'English, 2006, p. 178).
- Per a l'aprenentatge de llengües, tal com s'utilitza per a l'aprenentatge lector.

Si el còmic és a la universitat, hauria de ser a les seves biblioteques, encara que això, com sabem, no sempre representa una relació directa en el nostre entorn. No obstant això, a les biblioteques universitàries es poden afegir algunes raons extres a les purament acadèmiques que acabem de veure:

- Tradicionalment s'han fet servir per atreure lectors joves, la qual cosa potser ja no té tant sentit, i com a eina per al desenvolupament de l'hàbit lector.
- Per a l'oci. "Les novel·les gràfiques potser poden ser el mecanisme per a la tornada a l'ideal humanístic segons el qual la lectura hauria d'educar i delectar alhora" (O'English, 2006, p. 180).
- Com a col·leccions de fons: materials que la biblioteca ha de tenir per reflectir l'estat de la cultura, tant com una novel·la de prestigi, si volem atendre una motivació veritablement universitària de les nostres col·leccions.
- I, com esmentàvem abans, Zanin-Yost (2014) afegeix que són un gran instrument pont per a la formació en competències visuals, fins i tot a les biblioteques acadèmiques, per la seva combinació de paraula i imatge.

6 Panorama de la relació del còmic i la biblioteca universitària

6.1 Tradició d'una actitud entre la indiferència i el menyspreu

Allen Ellis i Doug Highsmith (2000) van investigar sobre l'evolució de l'actitud dels bibliotecaris envers el còmic i les seves causes mitjançant un estudi bibliogràfic exhaustiu durant seixanta anys, que reflecteix un interès bastant escàs en el tema fins als anys noranta del segle passat. Fins als setanta, la literatura professional es va centrar en el debat sobre si els còmics havien de ser a les biblioteques. A partir de llavors és quan es comença tímidament a parlar sobre com desenvolupar la seva col·lecció o a tractar-los (Ellis, 2000, p. 31–32).

L'actitud hostil amb el còmic, com a subproducte cultural fins i tot pernicios per a la joventut, va calar profundament en l'elit cultural i acadèmica des dels anys quaranta, que incloïa la majoria dels bibliotecaris. Aquesta actitud es va mantenir en la professió durant dècades, fins a aconseguir una respectabilitat representada per l'aparició de l'obra *Comics Librarianship: A Handbook* de Randall W. Scott (1990) (Ellis, 2000, p. 22). I és que sovint van ser els mateixos bibliotecaris els que van liderar el menyspreu dels còmics, potser per reforçar la seva imatge de protectors de la cultura (Ellis, 2000, p. 30).

En aquest sentit, els mateixos autors assenyalen com a causes de l'escassa popularitat dels còmics entre els bibliotecaris durant dècades l'elitisme cultural de molts d'ells; però també que el format tradicional fins a l'aparició de les novel·les gràfiques els feia poc manejables en biblioteques. Afegeixen la feminització de la professió, davant d'un format que ha estat llegit majoritàriament per homes (Ellis, 2000, p. 40), encara que això últim sembla bastant discutible. Sí que sembla que bona part de l'oposició dins de les biblioteques respecte al mitjà pot venir de la preocupació sobre el seu tractament: catalogació, adquisició, protecció, etc. (O'English, 2006, p. 178).

6.2 Dificultats en el tractament del còmic a les biblioteques

Molts autors parlen de les dificultats de la incorporació dels còmics a la biblioteca des d'un aspecte purament tècnic: els circuits d'adquisició són diferents als quals estem acostumats i són restringits, requereixen una catalogació especial i els seus formats són molt diversos i, sovint, febles. Lavin (1998, p. 32) indica que, encara que el bibliotecari admeti la necessitat d'incorporar còmics a les seves col·leccions, es troba amb múltiples problemes tècnics, com els descrits.

Als anys setanta encara no hi havia cap instrucció ni experiència sobre com es tractaven els còmics a les biblioteques. La catalogació de còmics va començar a final d'aquesta dècada, juntament amb l'expansió de l'automatització als Estats Units (Scott, 1998, p. 50–51). Es tracta de materials complicats de descriure i que no s'adapten bé a les normatives existents, ja que requereix un tractament molt diferent una novel·la gràfica que una sèrie de *comic-books*, moltes vegades amb variacions d'autoria i presentació durant la seva història editorial.

Igualment, la presentació, ordenació i conservació resulten difícils, sobretot pel que fa al tradicional format *comic-book* o de quadernet grapat. Més encara si agrupem els diferents formats en un mateix espai. I és que, al cap i a la fi, pretenem homogeneïtzar el tractament d'un mitjà amb similar diversitat de formats que l'escriu.

A més de l'esmentat Randall Scott, que es va basar en la seva experiència en la MSU (1990; 1998; 2005), a Espanya, i atesos els diferents circuits d'adquisició i particularitats de la catalogació i classificació, sembla més lògic fixar-se per a aquests temes en experiències nacionals, com les també citades de la Biblioteca Regional de Murcia (Funes, 2009), o en altres biblioteques com la Tecla Sala (l'Hospitalet de Llobregat) (Cuadrado, 2003) o Can Fabra (Paños, 2008).

6.3 Biblioteques d'investigació sobre el còmic

El resultat dels canvis d'actitud descrigits és l'aparició de biblioteques que poden considerar-se d'investigació sobre còmic, moltes vegades associades a col·leccions rebudes per grans donacions. Serchay (1998, p. 44–47) esmentava prop de cinquanta biblioteques universitàries, públiques i de museu que es podrien incloure en aquest recull. La majoria són nord-americanes, però també n'hi ha d'europeses i d'altres parts del món. El mateix autor indicava que la col·lecció més gran del món és la de la Library of Congress (p. 38). La segona més ambiciosa és la de la MSU, vinculada als estudis de cultura popular. Aquesta universitat és també important perquè va desenvolupar el propi sistema de classificació, basat en el LCC. De fora dels Estats Units, l'autor va assenyalar la de la Universitat de Sydney (p. 43).

Encara es pot localitzar una llista de cinquanta-vuit biblioteques d'investigació sobre el còmic (*Comic Research Libraries*), l'última actualització de la qual va ser el 2009 i que sembla ser un fitxer que es va perdre en una de les renovacions de la pàgina principal, a la col·lecció del còmic de la **MSU** (<http://comics.lib.msu.edu/director/comres.htm>). A més, la **Wikipedia** esmenta nou col·leccions diferents, entre les quals no s'inclou la de Sydney, però sí dues de britàniques (British Library i Universitat de Kent), a més de la Pública de Nova York.

7 Resultats

Pel que fa al nombre de títols que hi ha a cada universitat (vegeu la taula 1):

- Cap universitat té exemplars dels trenta títols del cànon, i dotze de les setanta-sis universitats en no tenen cap. A més, unes vint-i-tres tenen cinc títols o menys.
- Nou universitats tenen una col·lecció amb vint títols o més. Aquesta xifra puja a vint universitats (un 26 % del total) si s'estableix un mínim de quinze títols (de trenta).
- La universitat que més títols atresora és l'Euskal Herriko Unibertsitatea, amb vint. Molt pròximes a aquesta xifra es troben les de Sevilla i Cantàbria (vint-i-cinc), Màlaga i Politècnica de València (vint-i-quatre) i Granada (vint-i-tres).

Universitat	Nombre de títols
Euskal Herriko Unibertsitatea	26
Universidad de Sevilla	25
Universidad de Cantabria	25
Universidad de Málaga	24
Universitat Politècnica de València	24
Universidad de Granada	23
Universitat Pompeu Fabra	21
Universitat Rovira i Virgili	21
Universidad Complutense de Madrid	21
Universitat de Barcelona	20
Universitat Jaume I	20
Universidad Autónoma de Madrid	19
Universidad de Castilla-La Mancha	18
Universidad de Las Palmas de Gran Canaria	17
Universidade da Coruña	17
Universidade de Vigo	17
Universidad de La Rioja	17
Universidad de Cádiz	16
Universidad de Burgos	16
Universidad de Deusto	16
Universidad de Córdoba	15
Universidade de Santiago de Compostela	15
Universidad de La Laguna	13
Universitat Autònoma de Barcelona	13
Universitat Politècnica de Catalunya	12

Universitat Ramon Llull	12
Universidad de Valladolid	11
Universitat de València	11
Universidad de Alcalá	11
Universidad de Navarra	11
Universidad de Alicante	10
Universidad de León	9
Universidad de Zaragoza	8
Universitat de les Illes Balears	8
Universidad Politécnica de Madrid	8
Universidad Carlos III de Madrid	7
Universidad de Murcia	7
Universidad de Huelva	6
Universidad de Oviedo	6
Universidad de Salamanca	6
Universidad de Extremadura	6
Universidad de Jaén	5
Universidad Pablo de Olavide	5
Universidad de Almería	4
Universitat de Girona	4
Universitat de Lleida	4
Universidad Nacional de Educación a Distancia	4
Universidad Pública de Navarra	4
Mondragon Unibertsitatea	4
Universidad San Jorge	3
Universitat de Vic	3
Universidad Antonio de Nebrija	3
Universidad Europea de Madrid	3
Universidad Pontificia Comillas	3
Universidad Miguel Hernández de Elche	2
Universidad Alfonso X El Sabio	2
Universidad Camilo José Cela	2
Universidad CEU San Pablo	2
Universidad Francisco de Vitoria	2
Universidad Pontificia de Salamanca	1
IE University	1
Universidad CEU Cardenal Herrera	1
Universidad Rey Juan Carlos	1
Universidad Politécnica de Cartagena	1
Universidad Loyola Andalucía	0
Universidad Internacional de Andalucía	0
Universidad Católica de Ávila	0
Universidad Europea Miguel de Cervantes	0
Universitat Abat Oliba CEU	0
Universitat Internacional de Catalunya	0
Universitat Oberta de Catalunya	0
Universidad Internacional Menéndez Pelayo	0
Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir	0

Universidad Internacional de La Rioja	0
Universidad a Distancia de Madrid	0
Universidad Católica San Antonio de Murcia	0

Taula 1. Nombre de títols del cànnon en les col·leccions de cada universitat

Si ens aturem en els títols més representats (vegeu la taula 2):

- El títol o sèrie més representat és *Astèrix*, en cinquanta-cinc biblioteques, seguit de *Persèpolis* (quaranta-nou), *Tintín* (quaranta-cinc), *Maus* (trenta-nou) i *Mafalda* (trenta-vuit). Dos dels cinc primers còmics són sèries, fet que en facilita la presència, ja que n'hi ha prou que aparegui un dels títols de la sèrie.
- Tots els títols estan representats almenys una vegada. El que menys ho està és *Superlópez* (sis).

Ordre d'Unicòmic	Títol	Nombre d'universitats
3	Sèrie <i>Astèrix</i> (René Goscinny i Albert Uderzo)	55
29	<i>Persèpolis</i> (Marjane Satrapi)	49
4	Sèrie <i>Tintín</i> (Hergé)	45
1	<i>Maus</i> (Art Spiegelman)	39
28	<i>Mafalda</i> (Quino)	38
7	Sèrie <i>Corto Maltès</i> (Hugo Pratt)	34
5	<i>Paracuellos</i> (Carlos Giménez)	30
9	<i>Watchmen</i> (Alan Moore i Dave Gibbons)	29
2	Sèrie <i>Blueberry</i> (Jean-Michel Charlier i Jean Giraud)	28
18	<i>V de Vendetta</i> (Alan Moore i David Lloyd)	25
21	<i>Arrugues</i> (Paco Roca)	23
25	<i>From Hell</i> (Alan Moore i Eddie Campbell)	23
6	<i>Contrato con Dios y otras historias de Nueva York</i> (Will Eisner)	21
14	<i>Little Nemo in Slumberland</i> (Winsor McCay)	21
17	<i>The Spirit</i> (Will Eisner)	20
19	<i>Akira</i> (Katsuhiro Otomo)	19
10	<i>Adolf</i> (Osamu Tezuka)	18
8	<i>The Sandman</i> (Neil Gaiman et al.)	17
12	<i>Calvin & Hobbes</i> (Bill Watterson)	17
26	<i>Jimmy Corrigan</i> (Chris Ware)	17
11	<i>Agujero negro</i> (Charles Burns)	16
13	<i>El eternauta</i> (Héctor Germán Oesterheld i Francisco Solano López)	16
24	<i>Flash Gordon</i> (Alex Raymond i Dan Barry et al.)	16
16	<i>Príncipe Valiente</i> (Harold Foster)	14
20	<i>Animal Man</i> (Grant Morrison i Chas Truog)	14
23	<i>El almanaque de mi padre</i> (Jiro Taniguchi)	12
27	<i>Las aventuras de Spirou y Fantasio</i> (André Franquin)	10
15	<i>Mort Cinder</i> (Héctor Germán Oesterheld i Alberto Breccia)	9
22	<i>Batman: Año uno</i> (Frank Miller i David Mazzucchelli)	9
30	<i>Superlópez</i> (Jan)	6

Taula 2. Títols del cànnon per ordre de representació a les col·leccions

Finalment, pel que fa a la presència del còmic a la universitat, s'ha d'assenyalar que les recerques dutes a terme difícilment mostren quan el còmic s'utilitza com a recurs o suport i no es recull en les guies docents

o aquestes últimes no són accessibles.

S'han localitzat fins a quinze universitats, recordem que de setanta-sis, amb almenys una assignatura de grau o màster oficial que tracti sobre el còmic en algun dels seus aspectes, sempre com a optatives i principalment en els graus de Comunicació Audiovisual (universitats de Burgos, Málaga, Pompeu Fabra i València, i EUSA —centre universitari vinculat a la Universidad de Sevilla—) i de Belles Arts, vinculat sempre a la il·lustració (Granada, Málaga, Politècnica de València i Zaragoza). A més, es poden trobar en altres estudis semblants, com en el grau de Creació i Disseny (Euskal Herriko Unibertsitatea), Disseny i Tecnologies Creatives (Politècnica de València) i el d'Enginyeria Multimèdia i del Videojoc de la Camilo José Cela. En altres casos l'orientació és diferent, com en els graus d'Humanitats i Història de la Complutense i de la Universidad a Distancia de Madrid, o una optativa de cinc graus de la Universitat d'Alacant anomenada Literatura Juvenil, Novel·la Negra i Còmic en Llengua Francesa. A la Universidad de Granada hi va haver una assignatura d'història del còmic, aparentment de lliure configuració i desapareguda, que s'impartia des del Departament d'Història de l'Art. Es pot destacar particularment la presència en vuit graus de l'optativa Còmics i Novel·la Gràfica de la Universidad de Navarra.

També hi ha mencions parcials o temes inserits en diverses assignatures del grau de mestre (on s'hagin detectat, Córdoba, Catòlica de Murcia, Pontificia de Salamanca i CEU Cardenal Herrera, encara que se'n coneixen de manera directa altres casos com en la d'Alacant). Uns altres casos semblants es donen en titulacions molt diverses, com Arquitectura (Universidade da Coruña), Filologia (Santiago), Traducció (Comillas), Publicitat (Europea de Madrid) i Història de l'Art (La Laguna).

Com a assignatures de màster, en podem trobar al de Dibuix Contemporani de la Universidad de Granada, en el de Traducció de la de Málaga, en el de Traducció Editorial de la de Murcia i en els d'Esriptura Creativa i d'Art: Idea i Producció de la de Sevilla. Parcialment, es tracta en assignatures de màster a la de Santiago de Compostela (Teoria de la Cultura de Masses), a la Complutense i l'Autònoma de Madrid (Història de l'Art Contemporani) i a la d'Alcalá (Edició Digital).

Altres mencions d'interès són:

- El títol propi de màster i expert universitari en Creació i Edició de Còmic i Il·lustració, de 2011, a la de Granada.
- El màster d'Il·lustració i Còmic, títol propi expedit per la Pompeu Fabra i ELISAVA.
- Un curs de postgrau de 1998 de la d'Extremadura sobre el còmic per a educació infantil, especial, primària, física, secundària i llengua estrangera.
- Cursos d'estiu: a les d'Alacant, Málaga, Europea Miguel de Cervantes i Oberta de Catalunya, tot i que aquest últim era sobre cultura popular japonesa.
- Cursos i tallers d'extensió cultural: a les d'Alacant, Cantàbria, Castella-La Mancha, Miguel Hernández, Nacional de Educación a Distancia, Pablo de Olavide i València.
- Moltes altres activitats d'extensió universitària i cultural, com ara exposicions, concursos, conferències, seminaris, etc., la diversitat de les quals no permet que es recullin aquí.
- Fora de l'àmbit universitari, cal destacar un cicle formatiu de grau superior sobre còmic a Catalunya.

8 Discussió

De les dades recollides, la que crida més l'atenció és que el 46 % de les universitats sembla tenir una col·lecció de còmic anecdòtica. Aquests centres tenen en els catàlegs cinc títols o menys dels ressenyats, i el 15 % no en té cap. Resulta difícil explicar que no tinguin ni tan sols un *Tintín* de donació. Però molt més alarmant és que no tinguin títols fonamentals per il·lustrar la història i la societat dels segles *xx* i *xxi*, com *Maus* o *Persèpolis*.

Dels resultats, és evident la distorsió introduïda per la barreja de sèries i títols més individuals o de pocs volums. Això, indubtablement, ha ajudat a portar als primers llocs *Astèrix*, *Tintín* i *Corto Maltès*, encara que també és certa l'enorme popularitat, així com també la utilització per a l'aprenentatge d'altres llengües. Per contra, en destaca el segon lloc de *Persèpolis*, que era el penúltim títol de la llista d'Unicòmic, indubtablement pel seu interès històric i social. Fins i tot supera per força *Maus* com a novel·la gràfica amb més presències (quaranta-nou enfront de trenta-nou), fet que resulta bastant sorprenent atès el gran impacte d'aquesta obra.

Entre els títols espanyols, resulta raonable el millor lloc aconseguit per *Paracuellos*, tot i que potser hi han contribuït les presentacions molt diverses. Per raons semblants que *Tintín* i *Astèrix*, el primer títol hispà és *Mafalda*. Destaca l'aparició molt escassa d'*El eternauta* (16). La sèrie *Superlópez* apareix en últim lloc, potser pel caràcter més humorístic i juvenil.

No es pot veure una relació clara entre la mida de les col·leccions i universitats i la major presència del còmic: la Complutense de Madrid apareix en el lloc 9, la de Barcelona, al 10 i, per exemple, l'Autònoma de Barcelona i la Politècnica de Catalunya apareixen en els llocs 24 i 25, respectivament. No obstant això, sí que és cert que les vint últimes universitats es corresponen amb centres amb col·leccions petites, majoritàriament universitats privades i de recent creació.

Tampoc es pot establir una relació clara entre assignatures oficials i còmics al catàleg. Sí que es pot fer en alguns casos com en l'Euskal Herriko Unibertsitatea (primera a la classificació), la Complutense, la de Málaga i la Politècnica de València (quartes), la de Granada (sisena) o la Pompeu Fabra (setena). Però el paral·lelisme s'incompleix de manera estrepitosa en altres casos que, fins i tot, es troben en els últims llocs.

És estrany el cas de la Universitat de València (EG), que ocupa el vint-i-setè lloc, tot i ser una universitat amb una col·lecció molt àmplia i de tenir una assignatura sobre el tema. En casos així es pot especular que la bibliografia emprada se centrarà més en títols sobre teoria i història del còmic que en exemples reals. Per proximitat, també es vol destacar el cas d'Alacant, amb una gran vida acadèmica entorn del còmic i que manté el Club de Lectura Universitari de Còmic i Àlbum Il·lustrat (CLUECA), però que ocupa el lloc trenta-unè.

Pel que fa al cànon utilitzat mateix, com tot, pot ser discutible, però sembla bastant equilibrat. Personalment, es troba a faltar la selecció de títols com *Peus descalços* / *Hiroshima* de Keiji Nakazawa o *El llop solitari i el seu cadell* de Kazuo Koike i Goseki Kojima, però resultaria difícil treure un dels títols proposats per posar-hi aquests. Igualment, potser es preferiria *Barri llunyà* a *L'almanac del meu pare* del recentment mort Taniguchi. Finalment, potser la representació del còmic nacional podria variar, ja que s'hi troba a faltar algun títol i autor d'importància. De la resta, hi són pràcticament totes les grans sèries del còmic europeu, amb molt poques excepcions. Qualsevol d'aquests canvis tindria lloc d'acord amb gustos subjectius, difícilment enfrontables a la suma dels criteris dels experts que van permetre confeccionar aquesta llista. Sens dubte, una futura ampliació del cànon omplirà aquestes expectatives.

9 Conclusions

Encara que la investigació s'hagi dut a terme amb un mostreig, aquest últim s'ha fet basant-se en un cànon del còmic molt sòlid. Per això, es poden extrapolar dels resultats conclusions sobre la representació encara escassa del còmic a les biblioteques universitàries espanyoles. Això és atribuïble al també nombre limitat d'estudis oficials que tractin d'alguna manera aquest mitjà, però això solament és una raó parcial. Hi ha d'intervenir un encara parc interès de bona part de la professió bibliotecària sobre el còmic, si no un menyspreu obert, que porti a pensar que no són propis d'una biblioteca universitària. Ni tan sols semblen ser vistos com un complement cultural o orientat a l'oci de la comunitat universitària. Fins i tot la dedicació d'una part de la col·lecció i dels pressupostos a aquests efectes potser sigui en si mateixa discutida des d'alguns sectors.

De tot això es pot concloure que, tot i les afirmacions recollides en la bibliografia acadèmica i aquí presentades, el còmic encara no s'ha introduït plenament en la vida acadèmica del nostre país; encara que això, com tota generalització, pot ser discutible. Un factor que sembla influir-hi és l'escàs pes detectat dels estudis i investigacions sobre cultura popular al nostre país, que suposen el principal motiu de la presència del còmic a les biblioteques universitàries als Estats Units.

Seria interessant completar aquesta investigació duent a terme una cerca catàleg a catàleg del nombre de còmics, encara que això serà molt complicat de fer pels diferents tractaments tècnics que s'hi apliquen. S'hauria de tendir a més a l'homogeneïtzació, en la qual es podrien incloure la resta de les tipologies bibliotecàries, i que podria ser tan senzilla com la utilització de l'etiqueta 655 amb el terme de gènere/forma *còmic*.

Bibliografia

AA. VV. (2005). *Còmic: per a totes les mirades*. L'Hospitalet de Llobregat: Biblioteca Central Tecla Sala de L'Hospitalet.

AA. VV. (2005). *Guía de cómics*. Madrid: Subdirección General de Bibliotecas de Madrid.

Altarriba, Antonio (coord.) (2013). *Komiki Gida*. Mondragón: Biblioteca del Ayuntamiento de Mondragón.

Baetens, Jan (2001). "Introduction: Transatlantic Encounters of the Second Type". En: Baetens, J. (ed.). *The Graphic Novel*. Lovaina: Leuven University Press.

Biblioteca Regional de Murcia (2009). *Brújula para tebeos. Guía de viajes por la Comicteca*. Murcia: BRMU.

Bussert, Leslie (2005). "Comic Books and Graphic Novels: Digital Resources for an Evolving Form of Art and Literature", *C&RL news*, vol. 66, no. 2, p. 103–113. <<http://crln.acrl.org/content/66/2/103.full.pdf> (<http://crln.acrl.org/content/66/2/103.full.pdf>) >. [Consulta: 03/04/2017].

Cuadrado, David (2003). "La gestió i el desenvolupament d'una col·lecció de còmic: Tecla Sala". *Item*, núm. 34, p. 79–84. <<http://www.raco.cat/index.php/Item/article/view/22601> (<http://www.raco.cat/index.php/Item/article/view/22601>) >. [Consulta: 03/04/2017].

Ellis, Allen; Highsmith, Doug (2000). "About Face: Comic Books in Library Literature". *Serials review*, vol. 26, no. 2, p. 21–43. <<http://dx.doi.org/10.1080/00987913.2000.10764580> (<http://dx.doi.org/10.1080/00987913.2000.10764580>) >.

España, Ramón de; Vidal-Folch, Ignacio (1996). *El canon de los cómics*. Barcelona: Glenat.

Funes Hernández, Vicente (2009). "Tejuelos en viñetas: optimizando recursos desde la Comicteca". *Tejuelo*, núm. 9, p. 27–35. <<http://www.anabadmurcia.org/ojs/index.php/tejuelo/article/view/54/54> (<http://www.anabadmurcia.org/ojs/index.php/tejuelo/article/view/54/54>) >. [Consulta: 03/04/2017].

Gómez-Hernández, José-Antonio; Funes Hernández, Vicente (2016). "Cómics para enseñar a los universitarios". *Infobibliotecas*, núm. 17, p. 30–32.

Gravett, Paul (ed.) (2012). *1001 cómics que hay que leer antes de morir*. Barcelona: Grijalbo.

Krensky, Stephen (2008). *Comic Book Century: The History of American Comic Books*. Minneapolis, MN: Twenty-First Century Books.

Lavin, Michael R. (1998). "Comic books and graphic novels for libraries: what to buy". *Serials review*, vol. 24, no. 2, p. 31–45. <[http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913\(99\)80117-8](http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913(99)80117-8) ([http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913\(99\)80117-8](http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913(99)80117-8)) >.

Lewis, Megan (2004). "Comics Go to College: The Murray Collection at Duke University". *North Carolina libraries* (fall), p. 166–170. <<http://www.ncl.ecu.edu/index.php/NCL/article/viewFile/128/151> (<http://www.ncl.ecu.edu/index.php/NCL/article/viewFile/128/151>) >. [Consulta: 03/04/2017].

Markham, Gary W. (2009). "Cataloging the Publications of Dark Horse Comics: One Publisher in an Academic Catalog". *The journal of academic librarianship*, vol. 35, no. 2, p. 162–169. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.acalib.2009.01.008> (<http://dx.doi.org/10.1016/j.acalib.2009.01.008>) >.

Martínez Nazario, Manuel (2015). "La carencia de cómics en las bibliotecas universitarias: Estudio de caso del Sistema de Bibliotecas de la Universidad de Puerto Rico". *Biblios*, núm. 59. <<http://dx.doi.org/10.5195/biblios.2015.205> (<http://dx.doi.org/10.5195/biblios.2015.205>) >.

Masuchika, Glenn; Boldt, Gail (2010). "Japanese Manga in Translation and American Graphic Novels: A Preliminary Examination of the Collections in 44 Academic Libraries". *Journal of academic librarianship*, vol. 36, no. 6, p. 511–517. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.acalib.2010.08.007> (<http://dx.doi.org/10.1016/j.acalib.2010.08.007>) >.

O'English, Lorena; Matthews, J. Gregory; Lindsay, Elizabeth Blakesley (2006). "Graphic Novels in Academic Libraries: From Maus to Manga and Beyond". *Journal of academic librarianship*, vol. 32, no. 2, p. 173–182. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.acalib.2005.12.002> (<http://dx.doi.org/10.1016/j.acalib.2005.12.002>) >.

Osuna, Christian (2011). "Investigación, docencia y gestión cultural. ¿Asignaturas pendientes del cómic?". *La guía del cómic* [blog]. [Transcripción Granada Hoy (12 de marzo de 2011). "Especial XVI Salón Internacional del Cómic de Granada". *Granada Hoy*]. <<http://laguiadelcomic.blogspot.com.es/2011/03/investigacion-docencia-y-gestion.html> (<http://laguiadelcomic.blogspot.com.es/2011/03/investigacion-docencia-y-gestion.html>) >. [Consulta: 03/04/2017].

Paños, Esperança (2008). "La entrada del cómic en las bibliotecas: tratando todos los géneros, llegando a todos los públicos... ampliando servicios". En *IV Congreso nacional de bibliotecas públicas: BP bibliotecas plurales*. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 643–656. <<https://sede.educacion.gob.es/publiventa/d/13292C/19/1>>. [Consulta: 03/04/2017].

Rodríguez Moreno, José Joaquín (2013). "El Temerario: un ejemplo del reflejo de la sociedad española de posguerra en las viñetas". *Historietas: revista de estudios sobre la historieta*, núm. 3, p. 83–108. <<https://goo.gl/M7DeXA>>. [Consulta: 03/04/2017].

Rovira Collado, José; Ortiz Hernández, Francisco Javier (2015). "Hacia un canon escolar del cómic: Tecnologías para su desarrollo, difusión y aplicación didáctica en el aula de lengua y literatura". En: Ibarra Rius, N.; Ballester Roca, J.; Carrió Pastor, M. L.; Romero Forteza, F. (ed.). *Retos en la adquisición de las literaturas y de las lenguas en la era digital*. Valencia: Universitat Politècnica de València, p. 503–508. <<https://riUNET.upv.es/handle/10251/57649>>. [Consulta: 03/04/2017].

Rovira Collado, José; Rovira Collado, Joan Miguel (2012). "15 anys de còmic-vinyetes a la Universitat d'Alacant: Unicòmic com a model acadèmic de didàctica i promoció de la lectura". *Ítaca: Revista de Filologia*, núm. 3, p. 223–248. <<http://dx.doi.org/10.14198/ITACA2012.3.08> (<http://dx.doi.org/10.14198/ITACA2012.3.08>) >.

Scott, Randall W. (1990). *Comics Librarianship: A Handbook*. Jefferson, NC: McFarland & Co.

— (1998). "A Practicing Comic-Book Librarian Surveys His Collection and His Craft". *Serials review*, vol. 24, no. 1, p. 49–56. <[http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913\(99\)80102-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913(99)80102-6) ([http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913\(99\)80102-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913(99)80102-6)) >. [Consulta: 03/04/2017].

— (2005). "Beginnings and Landmarks: The Comic Art Collection at the Michigan State Universities and My Career". *International journal of comic art*, vol. 7, no. 2, p. 68–77.

Serchay, David S. (1998). "Comic research libraries". *Serials review*, vol. 24, no. 1, p. 37–48. <[http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913\(99\)80101-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913(99)80101-4) ([http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913\(99\)80101-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913(99)80101-4)) >.

— (1998). "Comic research libraries". *Serials review*, vol. 24, no. 1, p. 37–48. <[http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913\(99\)80101-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913(99)80101-4) ([http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913\(99\)80101-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0098-7913(99)80101-4)) >.

[7913\(99\)80101-4](#)) >.

Spiegelman, Art. (2012). "Introducció". En: Auster, Paul (autor); Karasik, Paul; Mazzucchelli, David (adapt.). *Ciutat de vidre*. Barcelona: Angle, p. 10–12.

Wagner, Cassie (2010). "Graphic Novel Collections in Academic ARL Libraries". *College & research libraries*, vol. 71, no. 1, p. 42–48. <<http://dx.doi.org/10.5860/crl.71.1.42>
(<http://dx.doi.org/10.5860/crl.71.1.42>) >.

Weiner, Stephen (2005). *The 101 Best Graphic Novels*. New York: NBM.

Yexus (2009). "Còmic en la biblioteca de Industriales". *Viñetas de ayer y hoy*, núm. 11, p. 17–18.

Zanin-Yost, Alessia (2014). "Competenza visuale: imparare e insegnare nella biblioteca accademica del XXI secolo e oltre ". *AIB studi*, vol. 54, núm. 2/3, p. 305–317. <<http://dx.doi.org/10.2426/aibstudi-9962>
(<http://dx.doi.org/10.2426/aibstudi-9962>) >.

Citació recomanada

Gallo León, José Pablo (2017). "Presència del còmic a les biblioteques universitàries espanyoles". *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, núm. 38 (juny) . <<http://bid.ub.edu/38/gallo.htm>>. [Consulta: 11-06-2017].